

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 13 (Aralık/December 2023), s. 585-601.

Geliş Tarihi-Received: 19.10.2023

Kabul Tarihi-Accepted: 24.11.2023

Araştırma Makalesi-Research Article

ISSN: 2687-5675

DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1378678

Mitik, Epik ve Dinsel Anlatıların Kurgusal Gerçekliğinde Gizlenen Ekolojik Krizler*

Ecological Crises Hidden in the Fictional Reality of Mythic, Epic and Religious Narratives

Mustafa AÇA*

Öz

Tarihi belgeler, arkeolojik buluntular ve güvenilir kaynaklarla desteklenen olayları ve tarihi şahsiyetlerle ilgili süreçleri ifade eden tarihsel gerçeklik, geçmişteki olayların, kültürlerin ve insanları anlamının, öğrenmenin ve değerlendirmenin temel argümanını oluşturur. Tarihsel gerçeklikten farklı olarak kurgusal gerçeklik mitik, epik, dinsel ve sanatsal nitelikli anlatıların itibari dünyasına aittir. Kutsal alana yönelik vurgular içeren işlevsel doğaları gereği mitlerin ve dini anlatıların kurgusal gerçeklikleri tarihsel süreçler içerisinde toplumlar tarafından çoğu zaman tarihsel gerçeklik olarak kabul görmüştür. Mitik, epik ve dinsel anlatılarda genellikle "kutsalın gazabı"nın tezahürü olarak sunulan kısmi ve kapsamlı krizleri pozitivizmin yükselişi süreçlerinde sorgulayan bilimsel bakış, bugün çok daha farklı olarak bu anlatıların tarih boyunca yaşanan ekolojik krizlerin tespit edilmesi ve değerlendirilmesi yolunda bir güçlü bir kaynak olarak görmeye başlamıştır. Ekolojik krizlerin sıklıkla baş gösterdiği günümüz dünyasında önemi giderek artan ekoloji araştırmalarında anlatı gerçekliğinin tarihsel gerçeklikle ilişkilendirilebilen unsurları keşfedilmeye çalışılmaktadır.

Bu çalışmada kaynak sınırlılığından ötürü gizimini koruyan derin tarihi dönemlerde yaşanan ekolojik krizlerin tespit edilmesi, sebepleri ve sonuçları üzerine çıkarımlar yapılması yolunda bu yeni yöneliş, kavramsal ve işlevsel yönleri ile tartışılmıştır. İnsanoğlunun ortak inançlarında ve anlatılarında yer alan kimi anlatılardakilere ek olarak Türk mitlerine ve epik karakterli anlatılarına konu edilen felaketlerin ekolojik çözümlemeler açısından alternatif işlevleri ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk mitolojisi, Tevrat, Kur'an, anlatı, ekoloji.

Abstract

Historical reality, which refers to events and historical figures supported by historical documents, archaeological findings, and reliable sources, forms the fundamental argument for understanding, learning, and evaluating past events, cultures, and people. In contrast to historical reality, fictional reality belongs to the world of mythical, epic, religious, and artistic narratives. Due to their inherent functional nature emphasizing the sacred, the fictional

* 12-14 Ekim 2023 tarihleri arasında Çanakkale'de düzenlenen 5. Uluslararası Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu'nda sunulan çalışmanın genişletilerek makale formatına dönüştürülmüş şeklidir.

* Doç. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir/Türkiye, e-posta: mustafa.aca@idu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0784-9846.

realities of myths and religious narratives have often been accepted as historical reality by societies throughout historical processes.

Scientific perspectives questioning the partial and comprehensive crises presented as manifestations of the "wrath of the sacred" in mythical, epic, and religious narratives during the rise of positivism have now begun to see these narratives as a powerful source for identifying and evaluating ecological crises that have been experienced throughout history. In today's world, where ecological crises frequently occur, the importance of narrative reality is increasingly being explored as a strong resource for ecological research that can be associated with historical reality.

In this study, the newfound direction of identifying ecological crises that have remained mysterious in deep historical periods due to limited sources, and making inferences about their causes and consequences, has been discussed in terms of its conceptual and functional aspects. In addition to the narratives found in common beliefs and stories of humanity, alternative functions in ecological analysis have been presented for the disasters featured in Turkish myths and epic narratives.

Keywords: Turkish mythology, Torah, Quran, narrative, ecology.

1. Giriş

Erken dönemlerden itibaren filozofik tartışmaların odaklarından biri olan "gerçek ve gerçeklik" kavramının çoklu anlamları üzerinde tartışmaların modern zamanlarda da devam ettiği görülmektedir. Gerçekliği yalın veya somut göstergeler üzerinden tanımlamanın haricinde ona filozofik açılardan anlamlar yüklemek, kavram evrenin genişlemesi sonucunu beraberinde getirmiştir. Biz bu çalışmanın girişinde, antik çağ filozoflarına kadar uzanan semantik tartışmaları tekrarlamak yerine tarihsel ve kurgusal gerçeklik arasındaki farklar üzerinde durmayı ve sonrasında asli konumuzu tartışmayı uygun buluyoruz

En basit şekliyle kısmi veya bütüncül tarihi belgeler veya şahitlikler ışığında kabul görür bir hal alan tarihsel gerçeklik ile tüm sanat türlerinde olduğu gibi mitik, epik ve dinsel anlatılarda karşılaşılan kurgulanmış gerçeklik arasındaki farklar bazen kolaylıkla fark edilebilmekte bazen de inanç gibi önemli bir argümanın etkisiyle çok daha karmaşık formlarda anlamlandırılabilir. Nitekim özellikle mitik ve dinsel anlatıların "kutsal" dünyasının mistik yönlerinin sorgulanmasına yönelik çekinceler, bunlara konu olan olay ve kahramanların mutlak gerçeklikler olduklarına inanılmasına sebep olabilmıştır¹. Öte yandan tarih yazınının kaynaktan mahrum olduğu dönemleri açıklama yolundaki gayretleri sırasında epik anlatılardaki kimi mekân, olay ve kişileri referans edinerek kurgusal gerçekliği tarihi zemine taşımaya dönük örnekleri de benzer sonuçlar doğurabilmiştir². Oysa Joseph Campbell'ın (2003, s. 130) mitlere dönük şu

¹ Efsaneler, mitler ve destanlar, anlatanlar ve dinleyiciler tarafından gerçek olarak kabul edilen anlatımlardır. Mitler diğer anlatım tarzlarından farklı bir şekilde iman olarak kabul edilir ve onlara inanılması gerektiği düşünülür. Mitler, bir otorite oluştururlar ve cehaletin, inançsızlığın ya da şüphenin karşısına dikilirler. Bu yüzden de genellikle kutsaldılar ve çoğunlukla teoloji ve ritüelle birlikte anılırlar (Bascom, 1984, s. 9). Bascom'un bu ifadelerinin önemli referansları için bak. (Eliade, 1993; Malinowski, 2000). İnsanın miti kutsal olarak kabul ederken mitin de varlığı kutsal olarak anladığını belirten dinler tarihçisi Rudolf Bultmann, varlığı kutsal olarak anlamının doğru olup olmadığını sorgulamıştır. İman bunu amaçlamış ve Yeni Ahit mitolojisinin tasvirlerine bağlı olmayı zorunlu kılmıştır. Yine Bultmann'a göre gerçek amacı insanı kontrol eden insanüstü güçler hakkında konuşmak olan mitler, yapıları gereği yani kullandıkları terimler nedeniyle açıklanmaya muhtaçtırlar. Mit, dünyayı açıklamaya çalışırken kendisi de karanlık bir dünya oluşturur ve yeniden açıklama ihtiyacı doğurur (Bultmann, 1961'den akt. Batuk, 2009, s. 48). Pettazoni'ye (2003, s. 245) göre mit sadece kutsal olduğu için değil, aynı zamanda, muhtevastaki somut dini kuvvetler sebebiyle doğru bir tarihtir. Başlangıç mitlerinin ezberlenmesi, kendisi de inanç olduğundan, hayatın gelişmesi ve korunması için inanca dönük kutlamaların sonuna katkı sağlamıştır.

² Epik eserlerin ortaya çıkış dönemlerine yönelik görüşlerde çoğu zaman epik anlatıdaki yer, su ve kişi adlarının tarihteki benzerleri ile ilişkilendirilmesinin yanı sıra destandaki olayların tarihi olaylar benzerlik gösteren kimi yönlerine dikkat edilmektedir. Destanın bütün bir yapı olduğunun ve her an değişim

değerlendirmesi oldukça açık mesajlar içeriyor: “Bize kadar kalan mitoslar, geleneğin bir damlasını veya yozlaşmışını temsil ediyor; bu da ya bütün popülerleştirmelerde olduğu gibi bilerek yapılmıştır ya da somut temelini yitirmiş olduğundan bilmeyerek olmuştur.”

Sanat ve daha özeldede edebiyat ile gerçeklik ilişkisi üzerine kuramsal çalışmaları ile bilinen Boris Suçkov (1982, s. 13), gerçekçilik olgusunu ifade etmek üzere şunları söyler: “Gerçekçilik, yaratıcı bir yöntem olarak, insanın zihinsel gelişmesinin belli bir evresinde, insanların doğayı ve toplumsal gelişmenin yönünü anlamaya zorladıklarını duymaya başladıkları bir zamanda, insanların önce belli belirsiz, sonra daha açık biçimde, insan eylemlerinin ve duygularının vahşi tutkularından ya da tasarlanmış bir Tanrıdan gelmediğini, bunların gerçek ya da daha doğrusu, maddi nedenlerle belirlendiğini kavramaya başladıkları zamanda ortaya çıkmış tarihsel bir olgudur.”

Mevcut olan evrensel, dinsel ve üstün insan oluşumlarını anlatan hikayelerin kesin bir şekilde başlangıcı olan mitlerdeki (Pettazzoni, 2003, s. 244) ve sonrasında oluşan epik ve dinsel anlatılardaki gerçekliğe yönelik sorgulayıcı yaklaşımlar, bunların her zaman topyekûn reddedilmesi ile sonuçlanmamıştır. Nitekim modern zamanlarda geliştirilen ve bir kısmı Antik Yunan’da mitlerin içerik, anlatım, anlam ve işlev yönlerini sorgulayan felsefi yorumlarla benzerlik gösteren bazı görüşlere göre mit, belli bir tarihsel durumun ya da olayın öykü diliyle aktarımıdır. Bu yüzden mitlerin kurgusu içinde yer alan olayların tarihsel kökenlerinin araştırılması, onların yeni tarihsel gelişmeler ışığında yeniden düzenlenmesi gerekliliği dile getirilmiştir (Batuk, 2009, s. 35).

Kurgusal gerçeklik koşullara göre değişkenlik gösterebilir. O halde anlatıcı başta olmak üzere çeşitli dinamikler, anlatıya yüklenen işlevler doğrultusunda her zaman bu gerçekliği manipüle etme imkanına sahiptir. Mitik dünya görüşünün manifestosu niteliğindeki anlatılarla, daha sonra onun yerine ikame edilen dinlerde görülen ve tıpkı mit gibi kutsallık atfedilen, hedef kitleleri ikna etmeyi, uyarmayı, onlara ibret, öğüt ve müjde vermeyi amaçlayan anlatıların tarihselliği³ homojenliği ve stabilliği yolundaki görüşler arkeoloji, paleontoloji, paleocoğrafya, paleoklimatoloji ve oşinografi gibi bilim dallarının ulaştığı bulgularla yeni bir boyuta evrilmiştir.

İdeolojik, dini ve manevi kavramlar, insanların iklim değişikliğini algılamasının ve buna uyum sağlamasının önünde Batı biliminde sıklıkla dile getirilen engeller arasındadır. Zira iklim değişikliği konusunda insanüstü güçlerin sorumluluğuna duyulan inanç mitlerde ve sonrasında takip edilebilen inanışlarda sıklıkla dile getirilmiştir (Riehl, 2017, s. 242). Teoloji başta olmak üzere bazı bilgi kollarında bugün bile, antik çağlara uzanan iklim değişimlerinin, arkeolojik ve tarihsel açıklamalar nazarında açıklayıcılık işlevlerini yitirmiş eskatoloji mitlerinin ve kitabi anlatıların referans kabul edildiği görülür (Middleton, 2012, s. 269). Mistik ve epik anlatılarda kutsalın insanlar dünyasına yönelik uyarıcı ve cezalandırıcı müdahaleleri olarak tefsir edilen olayların esasında çeşitli doğal sebeplerle ekosistemin çökmesi sonucunda yaşananlarla ilişkili olduğu yolundaki bilimsel tezler, tartışılmaya devam edilmekle birlikte her geçen daha fazla kabul görmeye başlamıştır.

---

durumunda olduğunun göz önüne alınmaması destanın tarihsel gerçeklikle ilgisine yönelik görüşlerin sorgulanmasına sebep olur (Ibrayev, 1998, s. 57-58).

³ Kuran’daki kıssaların tarihsel konuların aktarımını hedeflenmediği iddiasıyla onların sanatsal, edebi anlayışa göre değerlendirilmesine vurgu yapan Muhammed Ahmed Halefullah (2012, s. 65-66), kıssaların tarihselliği ile ilgili değerlendirmelerinde kıssalarda tarihsel detayların belirtilmediğini, zaman ve mekânın yanı sıra birçok yerde kişilere ait ayırt edici özelliklerin gizlendiğini, tarihsel olaylar arasında seçim yapıldığını ve adeta bir gizlilik hedeflendiğini belirtmiştir. Bu durumun sebeplerini ise Kuran’ın indirdiği dönemlerde bazı kişilerin bu kıssalarda anlatılanlara dair hikayeleri biliyor olmalarının Peygamber’e ve elçisi olduğu yeni dine güvenin sarsılma olasılığını önlemek ve kıssaların dinsel amaçlara hizmet edecek işlevselliğe sahip olabilmelerini sağlamak şeklinde açıklamıştır.

1.1. Amaç ve Yöntem

Bu çalışma; mitik, epik ve dinsel anlatıların konularını oluşturan ve pek çoğu “yaratma” ve “yok etme/gazap” fikirleri etrafında oluşan kozmoloji ve eskatoloji anlatılarını pozitivist bir sorgulamaya tabi tutmak yerine onların tarihsel arka planlarında yaşananlara yönelik bilimsel bulguları paylaşmayı ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Kültürlere özgü nitelikler taşıyan ancak bünyelerinde benzer öğeler bulunduran mitlerin ve daha özeldir mitik Türk anlatılarının ve Uygurların Göç destanı özelinde epik anlatıların yanı sıra dini kitaplarda yer verilen ilgili anlatıların doğa ve kültür bilimlerinin ekolojik krizlere yönelik güncel bulguları rehberliğinde yeniden okunmasına dikkat çekmeyi hedeflemektedir. Mitik ve epik karakterli örnekler anlatıları içeren zengin literatür çeşitliliğinden, dinsel anlatı örnekleri ise doğrudan dini kitaplardan temin edilmiştir.

“Gazap” mı Doğal/Çevresel Fenomenler mi?

Mitler, insanın içinde yaşadığı dünyanın amaç ve orijinini, kendi içinde, somut gerçeklik içinde aramak yerine ötelere gizemli güçler tarafından kontrol edilen bir gerçeklik içinde araması yönünde bir inanç sunar. Bu öyle bir dünya tasavvuru doğurur ki insana hayatının kontrolünün kendi elinde olmadığını, kendisinin kendi varlığının efendisi olmadığını hissettirir (Batuk, 2009: 48). Benzer bir durum epik ve dinsel anlatılar için de geçerlidir. Aydınlanma ile birlikte bilim, dünyayla ilgili olup bitenleri açıklama işlevi kazanarak mitik ve dinsel anlatıların yerini almış; böylece pozitivist yaklaşım bu anlatılar ve gerçeklik arasındaki ilişkinin zayıflamasında etkili olmuştur (Kurtuluş, 2010, s. 199). İhtiyaç duyulan bilgiye somut bulgulardan hareketle erişmeyi amaçlayan ve bu yolla gizemleri ortadan kaldırdığını iddia eden modern bilime göre insan, kendi varlığının efendisi olmanın yanı sıra geleneksel kabullerin aksine tabiatın da hakimidir. Doğa-insan ilişkisinin tarihselliği üzerine yapılan ekoloji temelli tartışmalarına “kutsal/derin (sacred) ekoloji” kavramı ile dahil olan yaklaşımın temel paradigmasını da oluşturan doğaya saygı duyma ve uyarlanmanın kutsal anlamları, yerini doğayı kendi isteği doğrultusunda değiştirebileceğini inanan ve bunu hayata geçiren bir dünya anlayışına bırakmıştır.

Mitlerden dinlere uzanan anlamlandırma biçimlerinin bilimsel anlamlandırma ve açıklama biçimleri ile yolunun kesiştiği ilk dönemlerden itibaren açıklayıcı argümanlar ekseninde bir çatışma ortaya çıkmıştır. Bu çatışma modern zamanlarda da devam ediyor görünse de bilimsel bilginin hakimiyet alanı yadsınamaz bir biçimde genişlemiştir.

İnsan topluluklarının göçlerini veya eskatolojik bir mahiyette kısmen veya tümüyle yok oluşlarını konu edinen mitik, epik ve dinsel anlatılarda kutsalın “gazabı” ile ilişkilendirilmişken bilimsel bulgular, olup bitenlerin aslında ani iklim değişimleri, kuraklıklar, seller, depremler, meteor çarpmaları, volkanik patlamalar gibi sebeplerle ekosistemlerin çöküşünün sonuçları ile ilişkilendirmeye öncelik vermiştir. Buradan çöküşle ilgili anlatıların, yalnızca mistik referanslarla yapılandırılanlarla sınırlı olmadığı, yer ve deniz bilimleri, tarih, arkeoloji vd. gibi konuya ilgi duyan bilim şubelerinin de bulgular üzerinde yaptıkları analizlerle bilimsel bir çöküş anlatısı oluşturdukları sonucu çıkarılabilir. Bu türden bilimsel çöküş anlatıları, olayın detaylarını ve nedenlerini içeren bir yapı sunar. Ancak bu yapılandırılmış anlatılar, belirli bakış açılarıyla şekillendikleri için konunun uzmanları tarafından farklı biçimlerde yorumlanabilir.

Küresel ekolojik krizlerin insan türü başta olmak üzere canlı yaşamı üzerindeki etkilerine yönelik en popüler bulgular Tufanla ilgili olanlardır. Tufanla ilgili en eski kayıtlar Gılgamış destanını içeren tabletlerden MÖ. 1750'lere tarihlenen XI. tablette yer aldığı görülür:

“Utnapiştim, Gilgamesh’a Fırat Nehri’nin kıyısındaki eski şehir Şuruppak’ta başlayan gizli bir hikâyeye anlatır. Hikâyeye göre, insanların yeryüzünde aşırı derece çoğalmalarından ve gürültü yapmalarından rahatsız olan büyük tanrılar insan ırkını yok etmek için anlaşmaya varırlar. Anu, Enlil, Ninurta, Ennuşi ve Ea (Sümer Tanrısı Enki) tufana neden olacak planlarıyla ilgili gizlilik üzerine yemin ederler Ancak Tanrı Ea, Utnapiştim’e planları duyurmak için planı kamıştan bir ev ile kamıştan bir duvara açıklar. Ea, Utnapiştim’e, evlerini yıkıp yaşamlarını devam ettirmek için, her ne pahasına olursa olsun bir gemi inşa etmesini emreder. Geminin uygun genişlikte ve uzunlukta eşit boyutlarda olması ve örtülü olması gerekir. Ea’nın emrettiği şeyi yapmaya söz veren Utnapiştim’e Ea, bol yağmur, kümes hayvanı ve balık bolluğu, zengin bir buğday ve ekmek hasadı sağlayacaktır. Marangozlar, saz işçileri ve diğer insanlar bir sabah toplanırlar. Beş gün sonra Utnapiştim, geminin planlarını çizer ve hummalı bir çalışma başlar. Öküzler ve koyunlar kesilip yeni yıl festivalinde olduğu gibi işçilere bira, yağ ve şarap dağıtılır. Gemi tamamlandığında denize indirmekte zorlanınca bir kızak kullanılır. Utnapiştim gümüş ve altını gemiye yükler. Akrabaları, ustaları ve tarladaki tüm hayvanlar ve canavarları gemiye bindirir. Giriş kapısını mühürlemek için zaman gelir. Sabah erkenden şafak vakti ufukta bir kara bulut belirir. Hava korkunçtur. Utnapiştim gemiye biner ve gemiyi ve içeriğini girişi kapatan gemi ustası Puzurammurri’ye verir. Gök gürültüsü tanrısı Adad bulutta gürler ve fırtına tanrıları Şullar ve Haniş, dağların ve toprakların üzerinden geçer. Erragal, demir direklerini çıkarır ve hendekler taşar. Anunnaki tanrıları yıldırımlarıyla birlikte karayı aydınlatır. Arazi bir çömlek gibi paramparça edilir. Gün boyu güney rüzgârı hızla eser ve su halkı boğar. Kimse arkadaşlarını göremez ve sağanakta birbirini tanıyamaz. Tanrılar selden korkar ve Anu cennetine çekilir. İştar, doğum yapan bir kadın gibi çılgın atar. Diğer tanrılar da onunla ağlar ve kederle hıçkırarak oturur. Su baskını ve rüzgâr altı gün altı gece sürer. Yedinci günde, fırtına sakinleşir. Bütün gün boyunca ses çıkmaz. Tüm insanlar kile döner. Arazi, bir çatı üstü gibi düzleşir. Utnapiştim bir pencere açar ve yüzünde temiz havayı hisseder. Dizlerinin üstüne çöker ve ağlayarak oturur. Ufukta kıyı şeridi arar ve bir kara bölgesi görür. Gemiyi Nimuş Dağı’na sıkıca tutundurur. Yedinci günde uçup giden ve geri dönen bir güvercini serbest bırakır. Ardından bir kırlangıç serbest bırakır ve o da geri döner. Bir kuzgunu serbest bırakır fakat kuzgun geri dönmez. Daha sonra hayvanlarını çeşitli yönlere gönderir...” (Kovacs, 1989, s. 95-103).

Hint mitolojisinde de yaşanan büyük bir sel felaketi ile ilgili bir anlatı mevcuttur. Manu Satyavrata, tanrı Vishnu tarafından büyük bir sel felaketinin olacağı ve tüm insan ırkının yok olacağı konusunda önceden uyarılır. Manu, yaşayan tüm canlı türleri ve bitki tohumlarını yükleyebileceği bir gemi yapar. Sular yükseldiğinde Manu’nun mavnası günler ve geceler boyunca su üzerinde kalmayı başarır ve sonrasında bir dağın tepesinde karaya oturur (Campbell, 2003, s. 128).

Tufan anlatılarının bir başka örneğiyle Peru’da And Dağları boyunca büyük bir medeniyet kuran İnkaların mitlerinde karşılaşılmaktadır. Bölgede yaşanan büyük bir selin hatıraları üzerine inşa edildiği düşünülen anlatılardan çalışmaya dahil ettiğimiz ilk örnek şudur: Tanrı Tezcatilpoca tüm insanlığa bir sel felaketi getirmiştir ve sadece Tezpi adındaki kişiyi uyarılmış ve Tezpi de yanına karısını, çocuklarını ve çok sayıda hayvan ve bitki türleriyle çeşitli tohumlar alarak gemiyle kaçmıştır. Sular çekilince, gemi bir dağın tepesine oturmuştur. Tezpi ve ailesi, doğayı yeniden canlandırma ve insan ırkını çoğaltma mücadelesine girmişlerdir (Bonewitz, 2000, s. 66).

İnkaların köken mitleri içinde yer alan ikinci bir anlatı da tufana atıflar içermektedir. Mitte anlatıldığına göre, büyük bir tufan yaşanır ve azgın sel suları en yüksek dağların doruklarına kadar yükselir. Sel suları çekildiğinde, biri erkek diğeri kadın olan iki kişi, Tiahuanaco civarında karaya vururlar. Birdenbire yanlarında beliren yaratıcı, onlara karaya vurdukları bu yabancı topraklarda mitimae’ler -yani İnkalar tarafından anayurtlarından koparılıp imparatorluğun başka yerlerine yerleştirilen kişiler veya topluluklar- olarak yaşamlarını emreder. Yaratıcı, sel suları çekildikten sonra ortaya çıkan balçığı kullanarak Tahuantinsuyu ülkesinin farklı halklarının atalarını yaratır. Viraeocha, bu balçık heykelleri giyecekleri yöresel kıyafetlerin şekline

ve rengine boyayıp canlandırır ve dünyayı yeniden meskun hale getirir. Ayrıca, Tiahuanaco'da bir yandan ikinci insan ırkını yaratırken, diğer yandan da bütün hayvanları ve kuşları çiftler halinde yaratır; hangi hayvanın nerede yaşayacağını, neyle besleneceğini tayin eder ve her kuşa kendine özgü bir ötüş şekli bahşeder (Urton, 2009, s. 57).

Zengin bir mitsel geçmişe sahip olan tufan anlatılarının İbrahimî dinlerdeki ilk örneği, Tevrat'ta Tekvin bölümünün 7. Bab'ında detaylı biçimde anlatılmıştır. "Hz. Nuh 500 yıl Tufan öncesi, 450 yıl Tufan sonrası olmak üzere 950 sene yaşamış; Ham, Sam ve Yafes adında üç oğlu olmuştur. Hz. Nuh, yeryüzünde kötülüğün çok arttığı bir dönemde yaşamıştır. İnsanların bozulması ve kötülüğün çok artması dolayısıyla Tanrı insanı yaratığına pişman olmuş, insanları, hayvanları, sürüngenleri ve kuşları helak etmeye karar vermiştir. Tanrı, Nuh Peygamber'e insanlığa son vereceğini bildirerek ona bir gemi yapmasını emretmiş; O'na nasıl bir gemi yapacağı hakkında bilgiler vermiştir. Gemiye Nuh Peygamber, eşi, oğulları ve gelinleri binmişler; canlıların devamını sağlamak üzere gemiye eti yenen hayvanlardan erkek ve dişi olmak üzere yedişer çift, kuşlardan da yedişer çift, diğer hayvanlardan ise birer çift almışlardır. Tanrının bu emirlerinden 7 gün sonra Hz. Nuh 600 yaşındayken Tufan başlamıştır. Kırk gün kırk gece yağmur yağmış, sular bütün yeryüzünü kaplamıştır. Sular dağları on beş arşın geçmiştir. Tufan sonrasında yeryüzündeki bütün canlılar yok olmuş sadece Hz. Nuh ile birlikte gemide olanlar kalmıştır. Tufanın akabinde sular yüz elli gün yeryüzünü kaplamıştır." (Ayğın, 2013, s. 47).

Kuran'da ise Nuh, Hud ve el-Kamer surelerinde parçalar halinde Nuh Tufanı'ndan bahsedilir. "Hz. Nuh'a iman etmemekte, zulüm ve ahlaksızlığa devam etmekte ısrarcı olan toplumun cezalandırılması için Yüce Allah, Nuh peygambere, ilahi vahiy doğrultusunda gemi yapmasını ve zulmedenler hakkında bir istekte bulunmamasını, onların boğulacağını bildirir (Hud 11/37). Hz. Nuh, gemiyi yapmaya başlayınca inkarcı kavmin ileri gelenleri yanına uğradıklarında onunla alay eder; o ise onları başlarına gelecek çetin azabın yaklaşması konusunda onları uyarır ve tehdit eder (Hud 11/38-39). Nihayetinde tufan başlayıp sular yükselmeye başladığında Yüce Allah, Hz. Nuh'a her canlıdan birer çift ile boğulacakları bildirilenler hariç ailesini ve iman edenleri gemiye almasını emreder. Tahtadan ve çividen yapılması haricinde başka bilgiye yer verilmeyen gemiye (el-Kamer 54/13) Hz. Nuh'un oğlu binmez. Hz. Nuh oğluna kafirlerle beraber olmamasını ve gemiye binmesini ister. Fakat oğlu bir dağa sığınacağını söyleyerek reddeder ve diğer kafirlerle birlikte suda boğulur." (Ayğın, 2013, s. 50).

1870'lerin başlarında British Museum uzmanlarından George Smith'in Ninova'daki Aşurbanipal kütüphanesinden toplanan 80 tableti çevirirken Tevrat'taki Tufan hikâyesinin daha eski bir versiyonunu keşfetmesi ve bu bilgiyi 1872'de yayımlaması büyük bir yankı uyandırmıştır. 1902 yılında Alman Asur bilimci Friedrich Deitzsch "Babil ve İncil" adlı bir konferansta Kitab-ı Mukaddes'in zannedildiği gibi dünyanın en eski kutsal kitabı olmadığını, dahası orijinal olmadığını iddia edince din ve bilim camiasında büyük bir tartışma ortaya çıkmıştır (<https://ozhanoturk.com/2018/02/01/mezopotamya-mitolojisi/>). Deitzsch ile hemen hemen aynı dönemlerde James George Frazer öncülüğündeki bir grup bilim insanı da Eski Ahit'in mitolojik ve folklorik kökenlerini sorgulamışlardır. Frazer, 1918 yılında yayımladığı "Folklore in the Old Testament" adlı çalışmasında Eski Ahit'te ve Kitab-ı Mukaddes'te yer alan anlatıların kadim Mezopotamya mitleri ile ilişkisine dikkat çekmiş ve bunların vahiyle gelen özgün anlatılar olmadıkları tezini ileri sürmüştür. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Rudolph Bultmann, Yeni Ahit'in dünyasının mitolojik olduğunu, Hristiyanlığın oluşumunda gnostik mitolojinin ve Yahudi apokaliptiğinin son derece baskın olduğunu belirtmiştir. Ancak Bultmann, Frazer ve ardıllarından biraz daha esnek bir tutumla anlatıların tarihsel olarak işlevlerinin bittiği tezini reddetmiş; mitin tarihsel anlam dünyasının değişmesi sebebiyle modern insanın metinle yeniden diyalog kurmasının zorunluluk halini aldığını belirtmiştir (Batuk ve Kuşçu, 2013, s. 27-35).

Paul H. Seely (2004) gibi teologların yanı sıra diğer disiplinlere mensup pek çok bilim insanı Mezopotamya anlatılarında, Tevrat'ta, Kuran'da ve İncil'de anlatılanların gerçek bir tufan olayıyla ilişkili olabileceği yolunda hemfikirdirler. Nuh Tufanı, yer bilimleri ve okyanus bilimleri yardımıyla son yıllarda farklı biçimlerde açıklanır olmuştur. Nuh Tufanının ekolojik fenomenlerle ilişkisini vurgulayan dört temel hipotez şu şekildedir:

a. Son buzul çağı sonrasında deniz seviyesindeki alçalma sonrasında iç kesimlerdeki büyük sucul alanların seviyesinde görülen değişimlerin etkisiyle Basra Körfezi'nde yaşanan taşkınlar;

b. Yaklaşık 10.000 yıl önce dünya çapında tsunami dalgalarını tetikleyen bir göktaşı çarpması;

c. Yaklaşık 7500-8000 yıl önce Akdeniz'in erken Holosen yükselişinin Boğaz eşiğini aşması ve Karadeniz havzasının hızla yeniden dolması;

d. Orta ve Aşağı Mezopotamya'da Ur ve Uruk gibi antik yerleşim höyüklerinde ve çevresinde izler bırakan bir veya birkaç mega sel (Brückner ve Engel, 2020, s. 135).

Ünlü mitolog Joseph Campbell (2003), dünyanın dört bir yanına yayılmış olan ve birbirine çok benzeyen 100'ü aşkın tufan hikayesi keşfetmiştir. Nitekim tarih boyunca birden fazla tufanın gerçekleştiği ve bunlardan büyük çoğunluğunun yerel ölçekte etkileri olduğu yolundaki hipotezleri destekleyen bulguların çeşitlenmesi, konuya duyulan ilgiyi daha da artırmıştır. Söz konusu tufanların pek çoğunun son buzul çağı gibi jeolojik dönemlerin iklimsel olaylarıyla veya yerel ölçekli meteor çarpmaları gibi olaylarla ortaya çıktığı düşünülmektedir. Tevrat'ta ve İncil'de detaylı biçimde betimlenen Nuh Tufanı'nın sebebi ile ilgili yukarıda sözü edilen hipotezler arasında en çok kabul göreni William Ryan ve Walter Pitman tarafından ortaya konulmuştur. Karadeniz'in derin sularında uzun yıllar araştırmalar yapan ikili, bu iç su kütlelerinin bir zamanlar dünyanın yükselen okyanuslarının seviyesinin yüzlerce metre altında uzanan geniş bir tatlı su gölü olduğuna dair kanıtlar ortaya koymuşlardır. 7.600 yıl önce yükselen denizlerin dar Boğaz vadisinden geçtiğini ve Akdeniz'in tuzlu suyunun hayal bile edilemeyecek bir güçle göle aktığını, kumsalları ve nehirleri aşarak önündeki tüm yaşamı yok ettiğini ya da kovaladığını ispat etmişlerdir (Ryan ve Pitman, 1998).

Sözü edilen bulgu ve hipotezlerden anlaşılacağı üzere, Mezopotamya mitolojilerinde ve kutsal kitaplarda tanrısal bir gazabın ifadesi olarak anlatılan tufan/ lar, jeolojik, klimatolojik veya astronomik fenomenlerin sonuçları olarak değerlendiriliyor. Mitik ve dinsel anlatıların, kendi anlam dünyaları ile canlı türlerini yok oluşun eşiğine getiren bu olayı açıklarken vurguladıkları "gazap" argümanı, insanı doğanın üstünde gören bilimsel bilginin şu ironik sonuca ulaşması ile yeni bir boyuta evrilmiştir: İnsan türünün doğaya tam anlamıyla hükmedebilmesi mümkün mü? Zira modern zamanlardaki bölgesel ve küresel ölçekli iklim krizlerinin ekosistem üzerindeki yıkıcı etkilerini önleme konusunda katedilen mesafe sorgulanacak düzeydedir⁴.

İbrahimî dinlerin kutsal kitaplarında yer alan müşterek anlatılar arasında Sodom'un akıbetinin sebepleriyle konu edildiği dinsel anlatı da konumuz açısından ilgi çekicidir. Tevrat'ta (Tekvin 13/13, 18/20, 19/4-5 ve Hezekiel 16/49-50) *Sodom halkının Rabb'e karşı günahkâr oldukları ve orada her türlü ahlâksızlığın, özellikle de eşcinsel ilişkilerin*

⁴ Ironik biçimde, tehlike altındaki türlerin korunması veya insan eliyle gerçekleşecek ve ekolojik krizler şeklinde görülecek yok oluş senaryoları karşısında tür çeşitliliğinin sona ermesini engellemek amacıyla 20. yüzyılın son çeyreğinde David W. Ehrenfeld (1976) öncülüğündeki bir grup bilim insanı tarafından "Nuh prensibi/modeli" önerilmiştir (Menning, 2022). Günümüzde özellikle Avrupa ve Kuzey Amerika'da sayıları hızla artan gen, tohum ve kök hücre bankaları bu prensibin hayata geçirildiği anlamını taşımaktadır.

yaygın olduğundan bahsedilir. Bunları cezalandırmakla görevli melekler, insan silüetine bürünüp İbrahim'e gelerek Tanrı emriyle Sodom ve Gomora'ya helâk edeceklerini bildirirler. İbrahim, oradaki iyi insanların hatırına bu kararın gerçekleşmemesi için yalvarınca kendisine eğer on iyi kişi varsa oranın helâk edilmeyeceği vaat edilir; ancak orada bu ölçütte on kişi dahi bulunamaz. Akşam vakti melekler şehrin kapısında oturan Lût'un daveti üzerine ona misafir olurlar. Halk evin çevresini sararak Lût'tan misafirlerini kendilerine teslim etmesini ister. Lût ise her istenilene yapabileceğini, hatta kızlarını kendilerine teslim etme fedakarlığında dahi bulunabileceğini, ancak misafirlerini vermeyeceğini söyler. Halk Lût'u tehdit ederek kapıyı kırmaya kalkışınca melekler müdahale ederek Lût'u içeriye alır ve dışarıdakileri evin kapısını bulamayacakları şekilde kör ederler. Kuran-ı Kerim'de (Hûd, el-Hicr, el-Ankebût, el-A'râf, et-Tahrîm ayetlerinde) peygamber olarak Sodom'a gönderilen Lût, halka Allah'a karşı gelmekten sakınmalarını, kendisine itaat etmelerini ve erkeklerin hemcinsleri ile beraber olmalarının büyük bir günah olduğunu bildirir. Sodom halkı ise bu uyarıyı dikkate almaz ve Tanrı'ya inkâr ederek meydan okur. Bunun üzerine Lût'un duasını kabul eden Allah ahlâksız kavmi helâk etmek üzere Cebrail, Mikail ve İsrâfil'i görevlendirir. Melekler genç ve yakışıklı birer erkek görünümünde Hz. İbrahim'e gelip önce Lût kavmini yok etmek üzere geldiklerini haber verirler. Melekler Lût'un yaşadığı yere gelince Lût, daha önce hiç görmediği bu yabancıları evinde misafir eder. Tevrat'ta anlatılanla aynı şekilde Sodom halkı, bu yabancıların kendilerine teslim edilmesi yolunda Lût'a baskı yaparlar. Üç melek, ertesi sabah Lût'un evini kuşatan ve içeri girmeye uğraşan halkın gözlerini kör ederek onları evin çevresinden uzaklaştırıp Lût ve ailesini şehirden çıkarırlar. Şehre gökten ateşler ve taşlar yağdırarak şehrin altını üstüne getirip kavmi helâk ederler (Harman, 2003).

Mitik, epik ve dinsel anlatılarda adlarından bahsedilen yerler ve kavimler araştırmacıların daima dikkatini çekmiştir. Temelde şu iki sorunun cevabı merak konusu olmuştur:

- Adı geçen kavimler ve yerler kurgusal mı, tarihsel mi?
- Bunlar tarihsellikle uyumlu ise neredeler ve bugün hangi adlarla anılıyorlar?

Türk epik anlatılarında ve efsanelerinde sözü edilen kimi kavimler ve yerler konusunda da aynı soruların cevapları aranmakla birlikte küresel anlamda ilgi gösterilen mekanlar arasında Atlantis ve Sodom gibi yerler ilk sıralardadır⁵. Sodom'un tarihselliği odağında, nerede olduğu yolunda birden fazla teori vardır. Bunlardan en çok dikkat çeken Sodom'u, Ürdün'deki Aşağı Ürdün vadisinin doğusunda Ürdün Nehri ağzı yakınlarındaki Tall el-Hammam antik kentle ilişkilendiren teoridir. Arkeoloji, jeoloji, metalurji, biyokimya, jeofizik, deniz bilimleri gibi farklı alanlara mensup bilim insanlarından oluşan bir araştırma grubu, günümüzden 3600 yıl kadar önce atmosferi geçen bir meteorun Hiroşima atom bombasından 100 kat daha büyük bir enerjiyle düşük irtifada havada patladığını ve bu kozmik felaket sonrasında bölgedeki tüm canlı türlerinin yok olarak ekosistemin çöktüğünü ileri sürmüşlerdir⁶. Kutsal kitaplarda sözü edilen Sodom'u yok eden Tanrısal gazabın aslında kozmik bir felaketin doğal sonuçları olarak açıklanabileceğini belirtmişlerdir (Bunch vd., 2021).

Tevrat (Exodus/Çıkış Kitabı 7-12) ve İncil'de (Mısır'da çıkış 7:8-12:32) "On ceza" ve "Mısır belaları" şeklinde anlatılan, Kuran-ı Kerim'de (Araf suresi) ise parçalar halinde atıflar yapılan bir başka anlatıda da Tanrısal gazap açıkça vurgulanmıştır. Yahudilerin Mısır'dan büyük kaçırları anlatılırken İsrailoğullarının Firavun'un kölesi olduklarından ve Yahveh'in onların serbest bırakılmalarını talep ettiğinden bahsedilir. Firavun'un İsrailoğullarının gitmesine izin vermemesi sebebiyle Tanrı buyruğu ile Mısır'a on ayrı

⁵ Türk kültür havası içinde tarihselliği en çok merak edilen mekanlar arasında Ötüken ve Ergenekon ilk sıralarda yer alırken İt (Qıl) Barak kavmi gibi kimi kavimler de sorgulanmaktadır.

⁶ Bu kapsamlı araştırmanın sonuçlarına türlü bilimsel argümanlar üzerinden itiraz edenler de olmuştur. Bu itirazlardan biri için bakınız (Boslough, 2022).

ceza verilir. Onuncu cezadan sonra nihayet Firavun İsrailoğulları'nın Mısır'dan ayrılmalarına izin verir. Bu cezalar/belalar ve bunların doğal sebeplerine yönelik görüşler sırasıyla şu şekildedir:

1. bela: Nil nehrinin rengi kan rengine dönüşür ve balıklar ölür. İçilebilecek su kıtlığı tüm Mısır'ı tehdit eder. Bu olay iki ayrı bilimsel hipotezle açıklanmaya çalışılmaktadır. İlkinde MÖ. 1500'lerde Ege Denizi'ndeki Santorini Adası'ndaki (Thera) volkanik patlamayla oluşan küllerin Nil nehrinin habitatında yıkıcı etkiler yarattığı, ikincisinde ise Nil deltasındaki kızıl renkli zehirli su yosunlarındaki artışın toksikolojik olarak yıkıma sebep olduğu yolundaki hipotezdir.

2. bela: Kurbağalar Nil'i terk ederler veya toplu halde ölürlür. Nil'in florası ve faunası üzerinde yıkıcı etkiler yaratan volkanik küllerin kurbağaların doğal yaşam alanlarını da yok ettiği düşünülmektedir.

3. ve 4. bela: Bitler ve sinekler tüm Mısır'ı istila ederler. Doğal düşmanları (balıklar ve kurbağalar) yok olan bit ve sineklerin sayısında artış gerçekleştiği düşünülmektedir.

5. ve 6. bela: Hayvanlar salgın hastalıklarla telef olurlar. Akabinde insanların vücutlarında sulu çıbanlar çıkar. Her iki durumun da kara sinek ve sivrisinek popülasyonunun artışı ile ilgili olduğunu ileri süren bilim insanları bunlar aracılığıyla salgınların hızla yayıldığını iddia etmektedir.

7. bela: İsrailoğulları'nın yaşadığı bölge haricinde tüm Mısır'a ölümcül dolu yağar ve geride hiçbir şey bırakmaz. Santorini volkanik patlaması ile atmosfere karışan kükürdün yoğun dolu yağışlarına sebep olabileceği düşünülmektedir.

8. bela: Çekirge sürüleri Mısır'ın geriye kalan tarım kaynaklarını yok eder. Hipoteze göre salgın hastalık nedeniyle çekirgeleri avlayan hayvanların eksikliği çekirge nüfusunda artışa sebep olmuştur. Dolu yüzünden tahılların zarar görmesi sebebiyle çekirgelerin yemek kaynakları kısıtlanmış ve ayakta kalan diğer tahıllar çekirgelerin hedefi haline gelmiştir.

9. bela: Mısır ülkesi 3 gün boyunca karanlığa gömülür. Bu olayın da doğal fenomenlerle ilişkili olabileceğini ileri süren görüşlere göre volkanik patlamanın sebep olduğu kül bulutlarının etkisinden veya güneş tutulması gibi bir olaydan bahsedilebilir.

10. bela: İsrailoğulları hariç Mısır ülkesindeki tüm insanların ve hayvanların ilk doğanları ölür. Bu olayla ilgili de oldukça ilginç iki teori ortaya atılmıştır. Bunlardan ilkinde karanlık zamanda ya çekirgeler ya da kara küf tarafından tahıl ve dolayısıyla ekmek zehirlenmiştir. Ortadoğu kültüründe ilk doğan çocuklar ayrıcalıklı olduğu için ilk öğünler onlara verildiği için de ilk doğanların yemekten zehirlenmiş olmaları olasıdır. İsrailoğulları ise, öğünlerini hazırlayıp hemen tükettikleri için onların etkilenme olasılığı daha az olmuştur. İkinci teoriye göre ise ilk doğanların ölümü de Santorini volkanik patlaması ile ilişkilidir. Ayrıcalıklı oldukları için yere yakın yerlerde yatan ilk doğanlar, volkanik patlamadan kaynaklı zehirli ağır gazların yere çökmesi sebebi ile ölmüşlerdir⁷ (Trevisanato, 2006, 2007; LaMoreaux, 1995; Wotton, 2007).

Maya mitolojisinde de canlı türlerinin acımasızca yok edilmesinin konu edildiği anlatılar mevcuttur. Aşağıdaki anlatıda yer alan çarpıcı tasvirler Maya Tanrıların gazabı olarak takdim edilse de olayların büyük bir meteor çarpması ile ilgili olduğu düşünülmektedir:

⁷ Immanuel Velikovsky (1950), yukarıda belirtilen teorilerden çok daha önce, onlardan farklı olarak "On bela"nın ortak sebebinin MÖ. 1500'lerde dünyaya çarpan bir kuyruklu yıldız olduğunu ileri sürmüştür. Bir başka araştırmacı Arie S. Issar (1990, s. 99-108; 2008) ise sözü edilen felaketlerin iklim değişikliği ile ilişkili olabileceğini ifade etmiştir.

Taşlar, alevli taşlar; gökyüzündeki ateşten etrafa hızla yayılıyorlardı. Evlerin tepelerine tırmanmak istiyor; fakat yıkılan evlerle birlikte onlar da düşüyorlardı. Ağaçların tepelerine çıkmak istiyorlardı; fakat ağaçlarla birlikte parçalara ayrılıyorlardı. Mağaraların içlerine girmek istiyorlar, fakat mağaralar yüzlerine hızla çarpıyorlardı. Yeryüzü ve gökyüzü iç içe geçmişti; ayın ve güneşin yüzleri birbirine karışmıştı. Bu felaket boyunca, belli tanrılar ortaya çıktılar ve felaketten sağ kalanlara saldırdılar: Göz Oyan adında bir tanrı geldi: O, sağ kalanların gözlerini oydu. Kan Döken adında bir tanrı geldi: O, sağ kalanların kafalarını kopardı. Çatırdatan Jaguar adında bir tanrı geldi: O, sağ kalanların etlerini yedi. Yırtan Jaguar adında bir tanrı geldi: O, sağ kalanların derilerini parçaladı (Bonewitz, 2000, s. 62-63).

Yukarıda verilen örneklerden farklı olarak insan eliyle ve doğal yollarla oluşan ekolojik krizler, eskatoloji ve göç temalı Türk mitleri ve efsanelerinin kurgusal gerçekliklerinin arkasına gizlenmiş midir? Bu sorunun cevabına dönük bulgular henüz kesin cevaplar vermek için yeterli olmasa da Son Buzul Çağı'ndan miladi 12. yüzyıla uzanan geniş zaman aralığında Çin'in batısı, Baykal Gölü havzası ve İpek Yolu hattı boyunca yaşanan ekolojik krizlerle ilgili bulgular önemli ipuçları sunmaktadır.

Atlı göçebe bir kavim olmaları hasebiyle doğaya bağımlı bir yaşam süren Türk boylarının eski yurtlarından göçlerinde çoğu zaman ekolojik krizler etkili olmuştur. Nitekim bazı jeologlar, klimatologlar ve arkeologlar, Türklerin yaşadıkları alanlarda yaptıkları araştırmalarda tespit edilebildiği kadarıyla 6000 yıl öncesinden itibaren Orta Asya ikliminde pek çok kez büyük değişiklikler gerçekleştiğini, bu değişikliklerin ekolojik krizleri tetikleyerek İskitlerden Moğollara uzanan uzun periyotta göç hareketliliğinin temel belirleyicileri arasında yer aldığını ortaya koymuşlardır (Che ve Lan, 2021; Yao vd., 2020; Hill, 2019; Luneau, 2019; Frenkel, 2019; Di Cosmo vd., 2017; Su vd., 2016) İklim değişimlerinin tarih boyunca Türkleri Asya'nın doğu ve batı bölgelerine göç etmeye zorladığı tarihsel olarak teyit edilebilmektedir. Konumuz bağlamında tartışmaya açacağımız ilk efsane, 13. yüzyılın ortalarında Cüveynî tarafından hazırlanan Tarih-i Cihan-güşa adlı eserde ve ondan kısa bir süre sonra 14. yüzyıl başlarında oluşturulan Çin kaynaklarında⁸ versiyonlarına yer verilen Uygurların Göçü efsanesidir.

Cüveynî tarafından aktarılan efsanede göçün sebebi açıkça belirtilmemişken Çin kaynaklarında yer verilen efsaneden Uygurların, asıllarından uzaklaştıkları, Tanrı kutunu temsil eden Kutluk Dağ'ın kıymetini bilmedikleri ve onun Çinliler tarafından yok edilmesine izin verdikleri için gazaba uğradıkları ve göç etmek zorunda kaldıkları anlaşılır (Ögel, 1993, s. 81-82). Bağımsız bir devlet oluncaya kadar Hun, Siyenpi, Avar, Tabgaç ve Göktürk hakimiyetinde varlıklarını sürdüren ve kökenleri miladın öncesine uzanan Turalarla ilişkilendirilen Uygurlar⁹, efsaneye göre göç sonrasında yeni yurtlarına yerleşmişler ve payitahtları Ordu Balık'ı kurmuşlardır. Efsanelerde adları geçen kişilerin, mevkilerin ve olayların, kronolojik süreçlerle ve topografyayla bir uyum içinde olması beklenemez. Zira, pek çok anlatı örneğinde olduğu gibi kökene atıflar içeren anlatıların zaman kurgusu da çoğu zaman takvimsel süreçlerden bağımsız biçimde işler.

Efsaneye konu edilen göç, tarihi gerçeklik olarak kabul edildiği taktirde olayın üç ayrı kronolojiyle ilişkilendirilmesi mümkün görünüyor. İlk varsayımına göre büyük göç 3. ve 5. yüzyıl arasındaki bir döneme konumlandırılabilir. Önceleri Selenga Nehri kıyılarında yaşayan Uygurlar, buradan Sirderya ve İrtiş nehirleri havzalarına göç ederek bazı kollarıyla Ural Nehri kıyılarına kadar ilerlemişlerdir. Uygurların türeyişlerinin ve

⁸ Bahaeddin Ögel (2002, s. 10-12), "Göç" efsanesinin Çince versiyonlarının Uygur hükümdarı Barçuk Art Tigin'in Yuanshi'deki biyografisinde ve Uygur hükümdarı Temür Buka'ya ait Çince bir yazıtta kayıtlı olduğunu belirtmiştir. Her iki metnin de tarihi 14. yüzyıldır.

⁹ Çin kaynaklarında 6. yüzyıldan itibaren Turalar sözcüğünün yerini Uygur adı almış; daha eski kaynaklarda Batı ve Doğu Turalarının ortak adı Uygur olarak zikredilmiştir (Almas, 2013, s. 28).

onun devamı olarak kabul edilen göçlerinin konu edildiği efsanelerin Selenga nehri kıyılarındaki dönemlere ait olabileceği öngörülmektedir¹⁰. Uygurların bu büyük göçü, sınırlı verilerden hareketle politik sebeplerle ilişkilendirilmeye çalışılmış olsa da tarih boyunca İç ve Orta Asya'yı defalarca etkisi altına alan ekolojik krizlerin bu diğer kitlesel göçlere etkileri Türk bilim camiasında tartışılmamıştır. Uygurların türeyiş ve göç destanlarında anlatılan olayların ve adları geçen hakanların Hunların çöküş dönemi ile yani yaklaşık MS. 250 yılları ile uyumlu olduğu, bu dönemden itibaren dağınık halde yaşayan Uygur boylarının birleşmeye başladığı belirtilmektedir (Öztürk, 2000, s. 251).

Göç efsanesinin tarihi zemini ile ilgili ikinci bir varsayım ise Uyguların, Doğu Göktürk Hakanlığı (Doğu Türk İmparatorluğu) hakimiyetinde yaşadıkları dönemde yaşanan iklim krizi ile ilgili olmalıdır. Göktürklerin doğu kolu tarafından kurulan ve MS. 630 çöküşüne geçen Doğu Türk İmparatorluğu'nun çöküşünde Çin'le yaşanan politik ve askeri çatışmaların yanı sıra ani iklim değişikliklerinin sonuçlarının de etkili olduğu tespit edilmiştir. MS. 626 ve 632 yılları arasında Uygurları da bünyesinde bulunduran Doğu Türk İmparatorluğu merkezinde ani bir yaz soğuğu ortaya çıkmış, yoğun kar yağışı ve don olayları kontrolden çıkan bir kıtlığa ve hayvan ölümlerine sebep olmuştur. Bu durum Tang Hükümdarlığının Doğu Türk İmparatorluğu'na askeri bir baskınla son vererek İpek Yolu hakimiyetini büyük oranda ele geçirmesini çok daha kolay hale getirmiştir. (Di Cosmo vd., 2017, s. 384). Bazı araştırmacılar bu ani iklim değişikliğini volkanik bir patlamadan kaynaklı yoğun sülfür etkisi ile ilişkilendirmişlerdir (Fei, 2008; Fei vd., 2007). Çin hükümdarı kayıt altına alınan bir konuşmasında, 628 ve 629 yıllarında şiddetli soğukların devam ettiğinden, hayvanların öldüğünden, Türklerin toprağa güvenemez duruma geldiklerinden ve panik içinde göç etmeye başladıklarından bahsetmiştir. Ayrıca 629 yılında Türkleri ziyaret eden Çinli elçilerin raporlarında Türklerin hayvanlarının oldukça zayıf ve bitkin olduğundan, insanların ise bir deri bir kemik kaldıklarından ve yemek yerken diş etlerinin kanadığından bahsedilmiştir (Di Cosmo vd. 2017, s. 388-399).

Göç efsanesinin kronolojik arka planına yönelik üçüncü varsayımda ise, ikinci varsayımda sözünü ettiğimiz ani iklim değişiminden 200 yıl sonra, 830'ların sonlarında Uygur İmparatorluğu'nda yaşanan hakanlık mücadelesi sırasında yaşanan ani iklim değişikliğinin etkileri dikkate alınabilir (Drompp, 2005). Uygur Hakanlığı sınırları içinde yaşanan yoğun kar yağışı, aşırı soğuklar ve bulaşıcı hastalıklar tarım ve hayvancılığın tamamen çökmesine sebep olmuş; pek çok hayvan ve insan ölmüştür. Bu durumu fırsat bilen Kırgızlar isyan ederek Uygur devletine son vermişler; hemen sonrasında da (840) Doğu Uygurları Moğolistan'dan Orta Asya'ya, en eski anayurtları olarak değerlendirilen Çin sınırlarındaki Doğu Türkistan'a göç etmişlerdir (Almas, 2013, s. 32).

Uygur kollarının erken dönem göçlerinin hatıralarını taşıyan bir efsane, tarihsel olarak daha somut biçimde takip edilebilen sonraki dönem göçleriyle ilişkilendirilerek zengin bir göç anlatı geleneği oluşmuş olmalıdır. Bizim görüşümüze göre MS. 3. yüzyılda çekirdek bir kök anlatı ortaya çıkmış; Doğu Türk İmparatorluğu'nun yıkılışını hızlandıran ve Uygurların tekrar göç etmelerini tetikleyen ekolojik kriz, anlatının canlılığını korumasına yardımcı olmuş; en sonunda da 200 yıl kadar sonra Uygur Hakanlığının çöküşünü hızlandıran yeni bir ekolojik krizle yüzleşmenin hafızalarda bıraktığı izler, bugüne ulaşan göç efsanesine son şeklini vermiş olmalıdır.

Güney Sibirya toplulukları arasında tespit edilen ve daha önce sözü edilen tufan olayına atıflar içeren eskatoloji mitlerinden bazılarında İbrahimî dinlerin ve Budizm'in izleri görülürken bazılarında daha özgün ve yerel karakterli tasvirler görülür. Bu türden

¹⁰ MS. 3. ve 4. yüzyıllarda batıya göç eden ve Bizans kaynaklarında "Ugur", Hazar'ın doğusunda ise "Ogur" adı ile bilinen boyların Selenga Uygurları ile soy birliği olduğu düşünülmektedir (Öztürk, 2000, s. 248-249).

efsanelerden biri Altay Türkleri arasında şu şekliyle tespit edilmiştir: “Çok çok eski çağlarda yeryüzü düzmüş derler. Yeryüzü böylece dururken sel çıkmış. Fakat dağların başına kadar yükselmemiş. Sular çekilmeyince yaşlılar, yedi yaşındaki sarı bir kız çocuğunun kurban edilmesi gerektiğini söylemişler. Kız çocuğu kurban edildikten sonra sular çekilmiş. Korbon nehri güürüldüeyerek akmış. Sular çekildikten sonra ortaya çıkan vadilere isimler verilmiş: Kaspı, Oroktoy ve diğerleri. Bu tufanın yalan olduğunu söyleyenler Korotı ve Korbon nehirlerinin başında tufandan kalan salın demirlerini görmeliler (Yamayeva-Şincin 1994’ten akt. Kayabaşı, 2016, s. 176).

Sözü edilen tufandan kaldığına inanılan salın demirleri gibi somut bir delille desteklenmeye çalışılan bu yerel tufan, Güney Sibirya’da yaşanan iklim değışimlerinin izlerini taşıyor olmalıdır. Zira 1980’lerin başlarından itibaren Altay Dağları’nı içine alan Güney Sibirya’da buzullar tarafından çevrilen göllerdeki buzulların erimesi sonrasında oluşan tufan boyutlu doğa olaylarının izleri tespit edilmiştir (Rudoy, 2002, s. 121). Sonrasında Güney Sibirya’daki iklim değışimleri üzerine sürdürülen paleoekoloji araştırmaları, 11.650 yıl öncesinden günümüze uzanan ve Holosen adı verilen jeolojik dönem boyunca bölgedeki buzulların yapısal karakteristiklerinde sürekli değışimler olduğunu ortaya çıkarmıştır. Binyıllar boyunca genişleyen buzullar, zaman zaman geri çekilmiş ve büyük selleri beraberinde getirmiştir. Bölgenin topografyasını değıştiren ilk büyük sellerin İskit hakimiyeti öncesinde ve sonrasında tekrarladığı; ayrıca 13. yüzyılın sonlarına kadar etkili olan ve bilimsel literatürde “Ortaçağ İklim Anomalisi” şeklinde yer verilen sıcaklık yükselmesinden ötürü bölgenin iklimsel ve topografik yapısının tekrar değışime uğradığı anlaşılmıştır. Son buzul erime süreçleri ile büyük seller ortaya çıkmış, vadiler ve göller oluşmuştur. Bu ani iklim değışimi ve kimi siyasi rekabetler bölgedeki göç hareketleri üzerinde belirleyici olmuştur (Agatova vd., 2016; Baker vd., 1993).

Sonuç

Çöküş, hem yaşanmış bir olay hem de kurgulanmış/yapılandırılmış bir anlatıdır (Middleton, 2012, s. 264). Doğa-insan ilişkisine yönelik mistik mesajlarla donatılan yerel inanışların yanı sıra mit ve efsane gibi dirençli ve ikna yönü güçlü anlatıların iklim değışiminin etkilerine hazırlanma, habitatı koruma ve doğal kaynakların sürdürülebilirliğini mümkün kılma açılarından işlevsel araçlar oldukları yolundaki görüşler¹¹, insan eliyle gerçekleştirilen yıkımın önüne geçilmesi konusunda bilimsel bilginin yetersiz kaldığıının itirafı olarak görülebilir. 1980’lerden itibaren bilimsel ekoloji çalışmalarına eklenmesi yolunda ciddi çalışmalar yapıldığı geleneksel ekoloji araştırmaları ile pek çok yerel toplulukta çevresel tehditlerin öncülleri ve bunlara nasıl hazırlanılacağı konusunda zengin bir bilgi birikimi olduğu fark edilmiştir. Geleneksel iklim, gıda, sağlık, temizlik ve barınma temelli bilgilerden pek çoğunun bilimsel bilgi ile ulaşılan sonuçlarla uyumlu olduğunun anlaşılması ekoloji araştırmalarına yeni bir boyut kazandırmıştır¹².

Geçmişteki çöküş ve sosyal dönüşüm örneklerini bilimsel olarak incelemenin önemli sebeplerinden biri, iklim değışikliği ve çevresel bozulma karşısında günümüz

¹¹ Doğa-insan ilişkisine odaklı geleneksel bilgi, inanış ve anlatıların koruma, uyarlanma ve sürdürülebilirlik eksenli bilimsel ekoloji çalışmaları destekleme potansiyeli konusunda son yıllarda ciddi bir bilimsel literatür oluşmuştur. Bu türden çalışmaların sadece birkaçı şu şekildedir: (Berkes ve Jolly, 2002; Johannes, 2002; Janif, 2014; Janif vd., 2016; Cronin ve Cashman, 2008; Garay-Brayazarra ve Puri, 2011; Kuruppu, 2009; McNamara ve Prasad, 2014; Mercer vd., 2007; Dorm-Adzobu vd., 1991; McWilliam, 2001; Negi, 2010; Bharali ve Khan, 2011; Anoliefo vd., 2003; Ntiamao-Baidu, 1991).

¹² Türkiye’de özellikle son 10 yıllık periyotta halkbilimi, antropoloji, coğrafya, ekoloji gibi alanlarda geleneksel ekolojik bilginin kavram, kapsam, işlevsellik yönleriyle tartışılmaya başlanmıştır. Bu türde çalışmalardan bazıları şu şekildedir: (Yolcu, 2018; Yolcu ve Aça, 2019; Yolcu vd., 2023; Büyüksahin, 2017; Gül, 2023; Çelik vd., 2017; Çelik ve Gülersoy, 2016, 2019; Gülersoy ve Belirvermiş, 2021).

toplumlarının ve sistemlerinin sürdürülebilirliği konusunda modeller geliştirebilmektir. Medeniyetlerin çöküş sebepleri bazen doğrudan, aniden ortaya çıkan ekolojik krizlerle ilişkilendirilirken bazen de dolaylı bir tetikleyici olarak iklim değişimi gibi ekolojik tabanlı doğal dönüşümlerin etkisinde gelişen siyasal, sosyal ve ekonomik krizlerle ilişkilendirilmektedir¹³. Kozmogoni ve eskatoloji mitleri ile onlardan beslenen efsaneler ve en nihayetinde dinsel anlatılar, başlangıçları kutsayan perspektifleriyle farklı sebepler, failer ve dünyalar ortaya koysalar da bunların bütünüyle kurmacadan ibaret olmadıklarına yönelik doğa bilimleri bulgularıyla kültür bilimlerinin yollarının kesişmesi, yalnızca anlatının çoklu işlevlerinin somutlaştırılmasına yardımcı olmayacak, binlerce yıl boyunca yaşanan doğal felaketlerin ve ekolojik krizlerin geleneksel dünya görüşünü ve geleneksel bilgiyi şekillendiren dinamiklerin anlaşılmasına güçlü argümanlar sunabilecektir.

Öte yandan epistemolojik açıdan “Neden?” sorusuna odaklı din ile ve “Nasıl?” sorusuna odaklı bilimin konumuz esasında sebepler ve failer konusunda müşterek bir noktada buluşması imkânsız görünse de anlatının cazibesi, beklenen ekolojik krizler karşısında tür çeşitliliğini güvence altına almayı hedefleyen “Nuh modeli” örneğindeki gibi somut tedbirler konusunda ilham verici olabilecektir.

Kaynakça

- Agatova, A. R. vd. (2016). Human Occupation of South Eastern Altai Highlands (Russia) in the Context of Environmental Changes. *Archaeological and Anthropological Science*, 8, 419-440.
- Almas, T. (2013). *Uygurlar* (çev. A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Anoliefo, G. O. vd. (2003) Environmental Implication of the Erosion of Cultural Taboo Practices in Awka, South Local Government Area of Anambra State, Nigeria: Forest, Trees and Water Resources Preservation. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 16, 281-296.
- Aygan, F. (2013). Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim'de Hz. Nuh: Karşılaştırmalı Bir İnceleme. *Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyumu*, (ed. Ö. A. Yıldırım vd.), 45-54, Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları.
- Baker V. R. vd. (1993). Paleohydrology of Late Pleistocene Superflooding, Altay Mountains, Siberia. *Science*, 259(5093), 348-350.
- Bascom, W. (1984). The Forms of Folklore: Prose Narratives. *Sacred Narrative, Reading in the Theory of Myth*, (ed. A. Dundes) California: University of California Press.
- Batuk, C. (2009). Mit, Tarih ve Gerçeklik Sorunu Üzerine Notlar. *Milel ve Nihal*, 6(1), 27-53.
- Batuk, C. ve Kuşçu, E. (2013). *Rudolf Bultmann: Mitoloji ve Hermenötik Sorunu*. Ankara: Eskiye Yayınları.
- Berkes, F. ve Jolly, D. (2002). Adapting to Climate Change: Social Ecological Resilience in a Canadian Western Arctic Community. *Conservation Ecology*, 5(2), 18.
- Bharali, S. ve Khan, M. L. (2012). Religious Taboo Among the Tribes of West Kameng – An Excellent Traditional System of Conserving Biodiversity. *Current Science*, 103(8), 874-875.

¹³ Çağdaş dünyayı fetihler, salgın hastalıklar ve soykırımlar yoluyla biçimleyen şey eşit olmayan halklar arasındaki karşılıklı ilişkilerin tarihi olarak değerlendiren Diamond (2013, s. 5-6) bu farklılıkların yarattığı yankılanmaların, aradan pek çok yüzyıl geçmesine karşın hala sona ermediğine ve bugün dünyanın en sorunlu bölgelerinin bazılarında hala sürmekte olduğuna dikkat çekmiştir.

- Bonewitz, R. (2000). *Maya Mitolojisi (Maya Kehanetleri)*. (çev. C. Eyi), İstanbul: Gün Yayıncılık.
- Boslough, M. (2022). Sodom Meteor Strike Claims Should Be Taken with a Pillar of Salt, *Skeptical Inquirer*, 46(1), 10-14.
- Brückner, H. ve Engel, M. (2020). Noah's Flood-Probing an Ancient Narrative Using Geoscience. *Palaeohydrology: Traces, Tracks and Trails of Extreme Events*, (eds. J. Herget, A. Fontana) pp. 135-151, Springer.
- Bultmann, R. (1961). *New Testament and Mythology', Kerygma and Myth, A Theological Debate*. New York: Harper Torchbooks.
- Bunch, T. E. vd. (2021). A Tunguska Sized Airburst Destroyed Tall el-Hammam a Middle Bronze Age City in the Jordan Valley Near the Dead Sea. *Scientific Reports*, 11. (<https://www.nature.com/articles/s41598-021-97778-3>)
- Büyükaşahin, F. (2017). Kültür-Çevre Bağlamında Geleneksel Ekolojik Bilginin Korunmasının Önemi: Sarıkeçili Yörükler Örneği. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Çevre Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- Campbell, J. (2003). *Doğu Mitolojisi – Tanrının Maskeleri*. (çev. K. Emiroğlu), Ankara: İmge Kitabevi.
- Che, P. ve Lan, J. (2021). Climate Change Along the Silk Road and Its Influence on Scythian Cultural Expansion and Rise of the Mongol Empire. *Sustainability*, 13, 2530.
- Cronin, S. J. ve Cashman, K. V. (2008). Volcanic Pral Traditions in Hazard Assessment and Mitigation. *Living under the Shadow: Cultural Impacts of Volcanic Eruption*, (eds. J. Gratton, R. Torrence), pp 175-202, Oakland, California: Left Coast Press.
- Çelik, M. A. ve Gülersoy, A. E. (2016). Kaos Ortamında Çağında Mekân İnsan Etkileşimine Bütüncül Bir Bakış: Ekolojik Toplum Paradigması. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, 163-183.
- Çelik, M. A. vd. (2017). Yerelden Küresele Evrilen Ekolojik Krizin Psiko-Sosyal ve Politik Ekolojik Açılardan İrdelenmesi. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 105-121
- Di Cosmo, N. vd. (2017). Interplay of Environmental and Socio-Political Factors in the Downfall of the Eastern Türk Empire in 630 CE. *Climatic Change*, 145, 383-395.
- Diamond, J. (2013). *Tüfek, Mikrop ve Çelik – İnsan Topluluklarının Yazgıları*. (çev. Ü. İnce), Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Dorm-Adzobu, C. vd. (1991). *Religious Beliefs and Environmental Protection: The Malshegu Sacred Grove in Northern Ghana*. Kenya-Nairobi: World Resources Institute and African Centre for Technology Studies.
- Drompp, M. (2005). *Tang China and the Collapse of the Uighur Empire: A Documentary History*. Leiden: Brill.
- Ehrenfeld, D. W. (1976). The Conservation of Non-Resources: Conservation Cannot Rely Solely on Economic and Ecological Justifications. There is a More Reliable Criterion of the Value of Species and Communities. *American Scientist*, 64(6), 648-656.
- Eliade, M. (1993). *Mitlerin Özellikleri*. (çev. S. Rifat), İstanbul: Simavi Yayınları.

- Fei, J. vd. (2007). Circa AD 626 Volcanic Eruption, Climatic Cooling, and the Collapse of the Eastern Turkic Empire. *Climatic Change*, 81(3), 469-475
- Fei, J. (2008). Circa AD 627 Climatic Cooling and the Sudden Collapse of the Eastern Turkic Khanate. *Journal of Arid Land Resources and Environment*, 22(9), 37-42
- Frenkel, Y. (2019), The Coming of the Barbarians: Can Climate Explain the Saljūqs' Advance?. *Socio- Environmental Dynamics Along the Historical Silk Road*, (eds. L. E. Yang vd.), pp. 261-274, Switzerland: Springer.
- Garay-Barayazarra, G. ve Puri, R. K. (2011). Smelling the Monsoon: Senses and Traditional Weather Forecasting Knowledge Among the Kenyah Badeng Farmers of Sarawak, Malaysia. *Indian Journal of Traditional Knowledge*, 10(1), 21-30.
- Gül, S. (2023). Kültürel Bir Miras Olarak Geleneksel Ekolojik Bilgi (GEB) ve Bitki Koruma. *Neoşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, İhtisaslaşma Özel Sayısı, 62-77.
- Gülersoy, A. E. (2019). İnsan-Doğa İlişkiseliliğinde Sürdürülebilirliğin Yeniden Düşünülmesi. *Sürdürülebilir Kalkınma*, (ed. N. Özgen ve M. Kahyaoğlu), 301-336, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Gülersoy, A. E. ve Belivermiş, H. (2021). Ekolojik Psikoloji. *Psikocoğrafya*, (ed. N. Özgen ve E. M. Ertürk), 33-63, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Halefullah, M. A. (2012). *Kur'an'da Anlatım Sanatı-el Fennu'l-Kasasi*. (çev. Ş. Karataş), Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Harman; Ö. F. (2003). Lût. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 27, s. 227-229). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hill, D. J. (2019). Climate Change and the Rise of the Central Asian Silk Roads. *Socio- Environmental Dynamics along the Historical Silk Road*, (eds. L. E. Yang vd.), pp. 247-260, Switzerland: Springer.
- <https://ozhanozturk.com/2018/02/01/mezopotamya-mitolojisi/> (Erişim: 10.08.2023).
- Ibrayev, Ş. (1998). *Destanın Yapısı*. (akt. A. A. Çınar), Ankara: AKM Yayınları.
- Issar, A. S. (1990). *Water Shall Flow from the Rock - Hydrogeology and Climate in the Lands of the Bible*. Springer-Verlag.
- Issar, A. S. (2008), The Impact of Global Warming on the Water Resources of the Middle East: Past, Present, and Future. *Climatic Changes and Water Resources in the Middle East and North Africa*, (eds. F. Zereini, H. Hötzl), pp. 145-164, Springer.
- Janif, S. Z. (2014). *Assessing the Value of Oral Narratives to Build Resilience to Climate Change - Case Study of Southwestern Coast of Viti Levu and the Island of Vatulele*. Fiji: University of the South Pacific Thesis.
- Janif, S. Z. vd. (2016). Value of Traditional Oral Narratives in Building Climate-Change Resilience: Insights From Rural Communities in Fiji. *Ecology and Society*, 21(2), 7.
- Johannes, R. E. 2002. The Renaissance of Community-Based Marine Resource Management in Oceania. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 33, 317-340.
- Kovacs, M. G. (1989). -translate with introduction- *The Epic of Gilgamesh*. California: Stanford University Press.
- Kurtuluş, M. (2010). Zeliha'nın Rüyalari ve Gerçeklik. *Milli Folklor*, 85, 199-204.

- Kuruppu, N. (2009). Adapting Water Resources to Climate Change in Kiribati: The Importance of Cultural Values and Meanings. *Environmental Science & Policy*, 12(7), 799-809.
- LaMoreaux, P. E. (1995). Worldwide Environmental Impacts from the Eruption of Thera. *Environmental Geology*, 26, 172-181.
- Luneau, É. (2019). Climate Change and the Rise and Fall of the Oxus Civilization in Southern Central Asia. *Socio- Environmental Dynamics Along the Historical Silk Road*, (eds. L. E. Yang vd.), pp. 275-300, Switzerland: Springer.
- Malinowski, B. (2000). *Büyük, Bilim ve Din*. (çev. S. Özkal), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- McNamara, K. E. ve Prasad, S. S. (2014). Coping with Extreme Weather: Communities in Fiji and Vanuatu Share Their Experiences and Knowledge. *Climatic Change*, 123(2), 121-132.
- McWilliam, A. (2001). Prospects for the Sacred Grove: Valuing Lulic Forests on Timor. *Asia Pacific Journal of Anthropology*, 2, 89-113.
- Menning, N. (2022). A Myth for the Sixth Mass Extinction: Telling Noah's Story during a Climate Crisis. *Religions*, 13(3).
- Mercer, J. vd. (2007). The Potential for Combining Indigenous and Western Knowledge in Reducing Vulnerability to Environmental Hazards in Small Island Developing States. *Environmental Hazards*, 7(4), 245-256.
- Middleton, G. D. (2012). Nothing Lasts Forever: Environmental Discourses on the Collapse of Past Societies. *Journal of Archaeological Research*, 20, 257-307.
- Negi, C. S. (2010). The Institution of Taboo and the Local Resource Management and Conservation Surrounding Sacred Natural Sites in Uttarakhand, Central Himalaya. *International Journal of Biodiversity and Conservation*, 2(8), 186-195.
- Ntiamo-Baidu Y. (1991). Conservation of Coastal Lagoons in Ghana: The Traditional Approach. *Landscape and Urban Planning* 20: 41-46.
- Ögel, B. (1993). *Türk Mitolojisi*. C. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2002). *Sino-Turcica - Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları.
- Öztürk, A. (2000). *Çağlar İçinde Türk Destanları*. İstanbul: Tavashlı Matbaacılık.
- Pettazoni, R. (2003). Mitin Gerçekliği. (çev. M. M. Taşlıova), *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*, (haz. G. Ögüt Eker vd.), 241-256, Ankara: Milli Folklor Yayınları
- Riehl, S. (2017). Regional Environments and Human Perception: The Two Most Important Variables in Adaptation to Climate Change. *The Late Third Millennium in the Ancient Near East-Chronology, C14, and Climate Change*, (ed. F. Höflmayer), pp. 237-260, The University of Chicago Press.
- Rudoy, A. N. (2002). Glacier-Dammed Lakes and Geological Work of Glacial Superfloods in the Late Pleistocene, Southern Siberia, Altai Mountains. *Quaternary International*, 87:119-140.
- Ryan, W. ve Pitman, W. (1998). *Noah's Flood: The New Scientific Discoveries About the Event that Changed History*. Simon & Schuster.
- Seely, P. H. (2004). Noah's Flood: Its Date, Extent, and Divine Accommodation. *Westminster Theological Journal*, 66(2), 291-311.

- Su, Y. vd. (2016). The Relationship Between Climate Change and Wars Waged Between Nomadic and Farming Groups from the Western Han Dynasty to the Tang Dynasty Period. *Climate of the Past*, 12, 137-150.
- Suçkov, B. (1982). *Gerçekçiliğin Tarihi*. (çev. A. Çalışlar), İstanbul: Adam Yayınları.
- Trevisanato, S. I. (2006). Six Medical Papyri Describe the Effects of Santorini's Volcanic Ash, and Provide Egyptian Parallels to the So-called Biblical Plagues. *Medical Hypotheses*, 67, 187-190.
- Trevisanato, S. I. (2007). Medical Papyri Describe the Effects of the Santorini Eruption on Human Health, and Date the Eruption to August 1603-March 1601 BC. *Medical Hypotheses*, 68, 446-449.
- Urton, G. (2009). *İnka Mitleri*. (çev. İ. Yılmaz), Ankara: Phoenix Yayınları.
- Velikovsky, I. (1950). *Worlds in Collision*, Doubleday.
- Wotton, R. S. (2007). The Ten Plagues of Egypt. *Optican 1826*, 3, 1-8.
- Yo, Y-F. vd. (2020). Archaeobotanical Evidence Reveals the Human-Environment Interactions During the 9th-13th Centuries at Turpan, Xinjiang on the Ancient Silk Road. *Vegetation History and Archaeobotany*, 29, 539-552.
- Yolcu, M. A. (2018). Geleneksel Ekolojik Bilgi Bağlamında Çanakkale Halk Botaniği. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 16(24), 63-77.
- Yolcu, M. A. & Aça, M. (2019). Geleneksel Ekolojik Bilgi ve Folklor. *folklor/edebiyat*, 100, 861-871.
- Yolcu, M. A. (ed). (2022a). *Kaz Dağları ve Geleneksel Ekolojik Bilgi*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Yolcu, M. A. (2022b). Geleneksel Ekolojik Bilgi (GEB) Kavramıyla İlişkili Bilimsel Terminoloji Üzerine Değerlendirmeler. *Çağdaş Yaklaşımlar Odağında Toplum ve Kültür Araştırmaları III*, (ed. M. Dinç ve A. T. Türk), 1-12, Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları,
- Yolcu, M. A. vd. (2023). *Homo Naturalis: İnsan ve Geleneksel Ekolojik Bilgi*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.